
Horasan'ın Bilim Merkezi Merv

Emine EROĞLU*

Söylemez, Mehmet Mahfuz, Horasan'ın Bilim Merkezi Merv, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016, 335 s.

İslam medeniyetine dair önemli bölgeleri kavramak adına bölge ve şehirlerin tahlilinin en iyi şekilde yapılması önemli bir husustur. İnsanlar içinde yaşadıkları şehirlerin zamanla nasıl öznel bir kent haline dönüştüğünü her zaman merak etmişlerdir. Dolayısıyla da bu meraklarını giderebilmek için kentleri tahlil etmeye ihtiyaç duymuşlardır. Bu ihtiyaç doğrultusunda özne kentlerden biri olan Merv'i anlamlandırıp tahlil edebilmek amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Merv kenti binlerce yılın birikimini üzerinde taşıyan önemli kentlerden biridir. Bu birikim okuyucuya şu başlıklarla aktarılmıştır: Merv'in Kuruluşu ve Tarihçesi, Merv 'deki Etnik ve Dini Gruplar, Merv'in Fiziki Yapısı, İlim Kültür Tarihi, Ekonomik Hayat, İdari Yapı. Eserde ayrıca Önsöz, Araştırmanın Kaynakları ve Yöntemi, Dizin bölümleri bulunmaktadır.

Yazar Araştırmanın Kaynakları ve Yöntemi bölümü başlığı altında sırasıyla Günümüze Ulaşmayan Merv Tarihleri, Çalışmanın Ana Kaynakları, Araştırmalar, Araştırmada Takip Edilen Yöntem Üzerine şeklindeki alt başlıklarıyla birlikte bu eseri oluştururken yararlandığı kaynaklar ve yöntemler hakkında bilgi vermiştir. "Günümüze ulaşmayan Merv Tarihleri" başlığı altında el-Heverkanî'nin "Tarihu Meravize", el-Mervezî'nin "Tarihu Merv'i", Ebî Mâdan'ın "Tarihu Merv'i", Ali Ebû Salih'in "Tarihu Merv'i", Sem'ânî'nin "Tarihu Merv'i", Ebû Zür'a es-Sincî'nin "Tarihu Merv'i" ve Abbas b. Mus'ab'ın "Tarihu Merv'i" eserlerinin isimlerini incelemiştir. "Çalışmamızın Ana Kaynakları" başlığı altında ise eser tamamlanırken faydalanılan ve Merv tarihi açısından ana kaynak olarak görülen eserler ele alınmıştır. Bu kaynakların en önemlilerinin futûh kitapları, coğrafya kitapları, ensâb kitapları ve Merv'i konu edinen araştırmalar olduğu hakkında bilgi verilmiştir ve örneklendirme yapılmıştır. Bu örneklendirmeyi ele alırsak şu şekildedir; Futûh kitapları içerisinde özellikle Belazuî'nin "Futûhu'l-Bûldân'ı" örnek verilmiştir. Bu eserde İslam beldelerinin nasıl fethedildiği anlatılırken Merv ve çevresinde yapılan savaşlar ve anlaşmalar hakkında da önemli bilgiler vardır. Yazar bu eserden özellikle 50/67'lerde gerçekleşen Arap göçü hususunu anlatırken faydalandığını açıklamıştır.

Coğrafya kitapları içerisinde ise Yâkût el-Hamavî'nin "Mu'cemu'l Bûldan" adlı coğrafya sözlüğünün önemi vurgulanmıştır. Merv ve ona bağlı yerleşim birimleri ile mahalleler ve ünlü

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.

mekânlar konusunda bilgiler verdiği aktarılmıştır. Yâkût'un bu eseri Merv'de yaşadığı sürece gezip gördüğü mekânları anlatması bakımından önemlidir. Ayrıca eser de Merv'de bulunan kütüphaneler hakkında ayrıntılı bilgiler verdiği için de söz edilmiştir. Merv'i gezip gören önemli isimlerden bir diğeri ise Makdisî'dir. Makdisî'nin "Ahsenu't-tekasim fi marifeti'l-ekalim" isimli eserinin Merv şehrinin ekonomik yapısı hakkında önemli bilgiler sunduğu belirtilirken İbn Havkal'ın "Suretu'l-arz" adlı eseri yine önemli coğrafya eserlerinden olduğu eserde belirtilen noktalardandır. "Suretu'l-arz" isimli eserin içeriği bu çalışmada şu şekilde anlatılmıştır; Horasan bölgesi hakkında yaklaşık 25 sayfa bilgi aktarmakla birlikte Merv'e geniş yer ayrılmaktadır. Bu çalışma yapılırken de neredeyse bu eserin hemen her bölümünden yararlanıldığı belirtilmiştir. Bir diğer istifa edilen Ensâb kitapları içerisinde ise; Sem'ânî'nin "el-Ensab-ı" örneklenmiştir. İçeriğinde kimin hangi coğrafi mekâna veya hangi meslek ile ilgilendiğine nispet edilmiştir. "Horasan'ın Bilim Merkezi Merv" isimli çalışmanın oluşturulmasında dikkat çekici bir kaynak olduğu belirtilirken "el-Ensab" isimli eserin yazarının Merv'li olması hususunun da altı çizilmiştir. Burada önemle vurgulanmak istenen Merv'e yerleşen Arap kabileleri Merv'in köyleri ve Merv'li olup Mervezi nisbesiyle anılan ilim adamlarının hayatları konularında ayrıntılı bilgilere rastlanan bir eser olduğudur. Gerdizi'nin "Zeynu'l-ahbar-ı" isimli eser hakkında ise Horasan valilerine özel bir bölüm ayrıldığı ve Emevî Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren bu bölgede görev yapan bürokratlar kısaca tanıtıldığı bilgisi verilmiştir. Bu eser sayesinde Merv'de kimin görev yaptığını yıl yıl çıkarmanın mümkün olduğu anlatılmıştır. Hatta bu konuda bir liste hazırlandığı bu listede eksikler bulunduğu bu eksik bilgilerin diğer kaynaklardan tamamlanmaya çalışıldığı gibi konular kitabın bu kısımda açıklanmıştır.

Merv'i konu edinen araştırmalar kısmına gelindiğinde ise şehir ile alakalı Türkçedeki tek müstakil eserin rahmetli Orhan Tan 'a ait olduğu belirtilmiştir. Temel kaynaklardan yoksun olduğuna dair bir yorum yapılırken Merv şehrinin coğrafyasını tanınması hususunda faydalandığı da eklenmiştir. Araştırmalar başlığının içerisinde Merv tarihine yönelik yayınlanmış çalışmaların Arapça, Farsça, Rusça ve Türkmençe olduğu bildirilmiştir. Arapça olarak tek müstakil araştırmanın el-Vezne'ye ait olduğu bilgisi verilmiştir. Bu araştırma Selçuklu Dönemi'nde Merv konusunu ele almış ve Arapça kaynaklar taranarak oluşturulmuştur. Bu çalışmanın bu yönünün önemli olması yine kitapta vurgulanan bilgiler arasındadır. Farsça kaynaklar ile ilgili ise Mehdi Seyyidi'nin "Coğrafya-ı Tarih-i" adlı eserinin coğrafi mekânlar hakkında önemli bilgiler içerdiği anlatılmıştır. Bir diğer çalışma olarak ise Hüseyin Zemanî'nin "Mesele-i Merv" adlı eseri verilmiştir. Bu eserin konusunun Kaçarlar dönemi olduğu anlatılmıştır. Seyyid Mansur Seyyid Seccâdiye'nin "Şevâhid-i Bostan Şinasi" adlı eseri de örneklere eklenmiştir. Türkmençe 'ye gelince bu dile örnek olarak yapılan çalışmaların bir

kısımının kazı dökümlerine dayandığı önemli bir kısmının ise Rusça kaynaklardan oluştuğu kitapta açıklanan hususlardan olmuştur.

Araştırmalar bölümünde faydalanılan kaynaklara son örnekler olarak seyahatnameler ve kazılar da örnek olarak eklenmiştir. Bu kısımda önemli seyyah isimlerinden bahsedilmiştir. Merv'de ilk kazıların 1890 yılında V.A. Zehukovsky tarafından yapıldığı "Merv Harabeleri" olduğu anlamına gelen Rusça bir derleme ile aktarıldığı bilgisi çalışmanın içerisinde yer almıştır. Bunun yanında Merv kazı çalışmalarının tarihi seyri ve bunların yazılı kaynaklara dönüştürülmesi gibi konular izah edilmiştir. Araştırmamızda takip ettiğimiz yöntem üzerine kısmında Horasan'ın Bilim Merkezi Merv adlı kitap oluşturulurken kullanılan yöntem değerlendirilmiştir. Eserin önsöz araştırmanın kaynakları ve yöntemi bölümlerinde özellikle vurgulanan noktalar; yararlanılan kaynaklar, kitabın yazılmasına sağlanan katkılar, Merv şehrinin bir kentten ziyade yan yana dizilmiş birkaç şehri andırdığı, Merv'in UNESCO tarafından Dünya Kültür Mirası kapsamına alınmış ve korunmaya değer bulunduğu İslami düşünceye ve felsefeye sağladığı katkılar gibi hususlar olmuştur.

Horasan'ın bilim merkezi Merv adlı eser altı bölümden oluşmuştur. Merv'in Kuruluşu ve Tarihçesi olan birinci bölümün alt başlıkları şu şekildedir; Kuruluşu, Yazılı Kaynaklara Göre Merv'in Önemi ve Tarihi. Kuruluşu başlığı altında anlatılmak istenenler; Merv İpek Yolu üzerinde bulunması nedeniyle her dönem tanınmış komşu milletlerin tamamının yazılı metinlerinde kendisine yer bulduğu, Merv'in kelime anlamı, Merv'in ne zaman ve kim tarafından kurulduğu hususunun birbiriyle çelişen ifadeler içerdiği gibi konulardır. İkinci alt başlık olan "Yazılı Kaynaklara Göre Merv'in Öneminde" Horasan için Merv'in Hicaz için Mekke'nin önemi ne ise onu ifade ettiği belirtilmiştir. Müslümanların Merv'e verdiği önemi hadislerde gösterdiklerine ve bu hadislerle örnekler verilmiştir. Üçüncü alt başlık olan Tarihi başlığı ise; Kuruluşundan Sasanilere Kadar Merv, Sasanilerden İslam Fetihlerine Kadar Merv, Merv'in Müslümanların Hâkimiyetine Geçiş, Emeviler Dönemi'nde Merv, Abbasiler Dönemi'nde Merv, Selçuklular Dönemi'nde Merv şeklinde tekrar alt başlıklara ayrılmış olup özetle anlatılmak istenenler şu şekildedir; Merv'in Ahamenidler Dönemi'nde (M.Ö 550-M. Ö 330) Bahteria Sadrablığı'nın bir parçası olan Margiana Dönemi'nin bir merkezi olduğu ifade edilmektedir. En meşhur görüşe göre de İskender Tahmuras tarafından inşa edilen bir mahaldir görüşü hâkimdir. İskender sonrasına gelindiğinde ise halefleri Selevgosların (M.Ö 323-M. Ö 63) Horasan bölgesini uzun süre hâkimiyetleri altına aldıkları bilinmektedir. Merv'in en iyi bilinen tarihi Sasaniler ve sonrası dönemdir. İslam fetihlerinin başlamasıyla birlikte peyderpey Müslümanların egemenliğine giren Sasani şehirlerinin aksine Merv, bu hâkimiyeti en son kabul eden kentlerden biri olmuştur. Daha sonralarda ise İslam şehirlerinin tamamı gibi Merv de Muaviye'nin hâkimiyetini tanımıştır. Böylece ülke istikrara kavuşmuş oldu. Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde ise Merv hâkimiyeti

sırasıyla halifelerin hâkim dönemleri elde alınarak anlatılmıştır. Selçuklular Dönemi'nde ise Merv önemini yitirmemiş başkent olarak Nişabur seçilmesine rağmen Merv'in eski önemi devam etmiştir. XII. yüzyılın başında ise Moğol istilasında İslam şehirlerinin önemli bir kısmı harabe haline getirilmiştir. Ancak bu istiladan en çok Merv etkilenmiştir. Merv'in Moğollar tarafından yıkılışının anlatıldığı anılara yer verilmiştir. Merv' in artık eski canlılığını, kaybettiği su kanalı yapılarının yıkıldığı anlatılmıştır.

Merv' deki etnik ve dini gruplar başlığındaki ikinci bölüme gelindiğinde ise sırasıyla Farslar, Yahudiler, Sabiiler, Hıristiyanlar, Araplar, Türkler şeklinde başlıklandırılmıştır. Bu bölümde anlatılmak istenen Merv'e yerleşen etnik unsurlar çerçevesinden bakılarak; Merv'in farklı dönemlerde farklı devletlerin hâkimiyetine girmesi buraya etnik unsurların yerleşmesini sağlamıştır. Bu durum şehrin demografik yapısını dinamik hale getirmiştir gibi sonuçlar çıkartılarak şehrin demografik yapısı hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölüm Merv' in fiziki yapısı olup; Erk Kale, Gabar/Gâvur Kale, Rabat, Mâcân, Sultan Kale, Mahalleler, Cadde ve Sokaklar, Hamamlar, Değirmenler, Kabristanlar/Mezarlıklar, Mesken, Merv'e Bağlı Yerleşim Birimleri şeklinde başlıklandırılmıştır. Bu bölüm özetle şu bilgileri içerir; Merv şehrini diğer tarihi şehirlerden ayıran en önemli özellik üst üste katmanlar halinde değil yan yana kurulmuş binalar şeklindedir. Bu özellik Merv' in günümüze kadar neredeyse her kalıntısının ulaşmasını sağlamıştır. Kent zamanla gelişip merkez konumuna geldiğinde eski kısımdan başlayarak şehirle ilgili kaleler, rabatlar, mescitler önemli mahalle ve cadde sokak isimleri, hamamlar, değirmenler, mezarlıklar Merv'e bağlı yerleşim birimleridir. Dördüncü bölüm İlim Kültür Tarihi ismini alarak Akli İlimler, Nakli İlimler, Eğitim Öğretim Kurumları kısımlarına ayrılarak ele alınmıştır. İslam öncesi dönemden itibaren Merv önemli bir ilim kültür hayatına sahiptir. Bu çalışmada değinilen bu önemi okuyucuya aktarmak adına Merv' in Akli İlimler başlığı altında pozitif bilimlere olan tutkusu sayesinde canlı ve dinamik bir yapıda olduğu anlatılmıştır. Çeviriler, bilim adamlarının varlığı, kütüphaneler gibi önemli gelişmelere değinerek akli ilimler sahasındaki önemli sonuçlar ortaya konulmuştur. Merv' e gelen önemli felsefe ve bilim adamları, tıp, astronomi alanında önemli işlere imza atan kişiler ve olaylar da bu sonuçlara eklenerek akli ilimlerin faaliyetlerinden söz edilmiştir. Nakli ilimler başlığı altında ise Merv' de bazı kaynaklara göre İslam geçmiş Hz. Peygamber dönemine kadar dayanmaktaydı. Ve bununla birlikte İslami İlimler denince Merv' e yerleşen önemli sahabelerden de bahsedilmiştir. Hadis, tefsir, fıkıh, tarih alanlarında birçok ilim adamı yetiştiği bilgisi de bütün bunlara eklenmiştir. Eğitim öğretim kurumları başlığı çerçevesinde Kütüphaneler, ilim adamlarının evleri ve iş yerleri Merv ve mezhep çekişmeleri, camiler, Varraklar, Medreseler, Merv' in kütüphaneleri, Bimaristanlar, Rasathane gibi başlıklarla Merv' in ne kadar geniş bir eğitim öğretim alanına sahip olduğu aktarılmak istenmiştir.

Beşinci bölüm olan ekonomik hayat bölümünde Ticaret, İpek, Pamuk ve Kumaş Üretimi, Merv Pazarları, Tarım, Zanaat Dalları, Cizye gibi başlıklar verilmiştir. Ticaret başlığı altında Merv' in özellikle İpek Yolu üzerinde olması ile birlikte önemli bir ticaret merkezi olduğundan bahsedilmiştir. İpeğin Merv'i Batı karşısında ticaret anlamında önemli bir konuma getirdiği anlatılmıştır. Aynı zamanda Semerkant, Buhara ve Hindistan ile ticaretle kilit noktası olması vurgulanmış ve ticari önemi fark ettirilmiştir. İpek, pamuk ve kumaş üretimi başlığı altında ise Merv kentinde bu ürünlerin önemi ve işlenmesi konusuna değinilmiştir. Merv pazarları başlığı ile Merv' in canlı pazarlarından ve burada kullanılan önemli çek para senet gibi parayı yanı sıra ticari faaliyetler de kullanılan emtialardan bahsedilmiştir. Tarım başlığına gelindiğinde ise tarımın ticari yaşamdaki yeri ve önemine vurgulanmıştır. Zanaat dalları kısmında ise zeytin, keten, susam olmak üzere birçok bitkiden yağ üretiminin yapıldığı, ağaç işçiliği, ahşap oymacılığı, seramikçilik, madencilik çerçevesinde altın ve gümüşün işletildiği, kuyumculuğun geliştiği, bakırcılık, cam işçiliği, kilitçilik, satenlik, şekercilik, çamaşırcılık ve hayvancılığın da yaygın olduğu, dericilik ve parfüm üretiminin de geliştiği gibi önemli hususlar konu edinilmiştir. Cizye başlığında ise Merv' in önemli gelir kaynaklarından birinin cizye olduğu vurgulanmıştır.

Altı ve son bölüm olan idari yapı başlığı; alt yapı hizmetleri, idari teşkilatlar şeklinde iki bölüm olarak ele alınmıştır. Alt yapı hizmetleri bölümü Manut Kurumu (İçme Suyu Sulama Hizmetleri) ve Şehir Temizliği şeklinde başlıklandırılmıştır. İdari Teşkilatlar bölümü ise Halife/Devlet Başkanı, Valilik, Şurta, Kadılık, Hisbe Teşkilatı, Mezalim, Hapishane, Beytülmal, Divan Teşkilatı, Darphane, Dini Kurumlar ve İdaresi, İfta Makamı (Müftülük), Berit Teşkilatı şeklinde sırasıyla başlıklandırılmıştır. Altıncı bölümün genel özeti olarak şehrin yönetiminden, düzeninin, güvenliğinin nasıl sağlandığından, dini kurumların idaresinden, haberleşme iletişiminin nasıl idare edildiğinden ve adalet gibi konulardan bahsedilmiştir.

Sonuç olarak bu kitabın okuyuculara sağladığı faydalar hususuna gelecek olursak önemli İslam şehirleri ve bölgelerinden Merv'in tanınması konusunda oldukça önemli bir eserdir. Okuyuculara Merv gibi önemli bir şehrin kuruluşu ve tarihçesi, Merv 'deki etnik ve dini gruplar, Merv'in fiziki yapısı, ilim kültür tarihi, ekonomisi ve idari yapısı hakkında detaylı bilgi vermiştir.